Philosophy and Kalam
University of Tehran
Faculty of Islamic Theology and Studies
Print ISSN: 2008-9422 Online ISSN: 2588-5014
homepage: https://jitp.ut.ac.ir

The Value of Nature in Transcendent Philosophy: Beyond the Intrinsic–Instrumental Dichotomy

Homa Yousefi Koupaei[1] | Janan Izadi[2]

1. PhD Student, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: fhysfi@aul.ui.ac.ir
2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Theology, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt (Prophet's Descendants) Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: j.izadi@ltr.ui.ac.ir

Abstract

The environmental issue is one of the fundamental problems facing contemporary humanity. The present study, employing a logical–analytic method, seeks to examine the status and value of nature from the perspective of Transcendent Philosophy (al Ḥikma al Mutaʿāliyah). The findings suggest that, from a Ṣadrian perspective, the classical dichotomy between intrinsic and instrumental value is inadequate for a comprehensive evaluation of nature. Grounded in the existential orientation of Transcendent Philosophy, its sign oriented (āyah based) worldview, Mullā Ṣadrā's conception of human agency (faʿāliyya bi l ṣināʿa), and the central roles of love (ʿishq) and wisdom (ḥikma), additional modes of environmental value become intelligible. These include path oriented (sulūkī) value, value as way or means (ṭarīq), and the sign value (āyahness) of nature. From this standpoint, nature possesses a mediative or intermediary value that cannot be reduced to either intrinsic or instrumental categories. Anchored in the doctrines of the primacy of existence (aṣālat al wujūd) and the metaphysical principle of unity in multiplicity and multiplicity in unity, these value modalities ultimately converge within a unified ontological horizon. By articulating this framework, the article offers a philosophical foundation for reconfiguring environmental value beyond conventional dichotomies and for envisioning a more elevated, participatory mode of human engagement with nature.

Keywords: Transcendent Philosophy, Mullā Ṣadrā, environmental ethics, nature, value, love.

Introduction

Contemporary environmental crises are not merely the outcome of technical or engineering failures; rather, they arise from deeper philosophical presuppositions that govern human engagement with nature. While technological solutions are indispensable, they remain insufficient without a parallel reexamination of the intellectual, ethical, and wisdom-based (*ḥikmī*) foundations of environmental thought. Within this context, the question of environmental value occupies a central position, since modes of interaction with beings and ethical attitudes toward them are largely determined by the value ascribed to them (Parsapour, 2021: 31). Accordingly, the axiological frameworks through which nature is interpreted play a decisive role in shaping environmental responsibility.

Traditional approaches to environmental ethics have largely relied on the intrinsic–instrumental value dichotomy as a foundational analytical framework (Anil, 2017: 199). More recently, attempts have been made to move beyond this binary by introducing the notion of relational value (Anna, 2024; Robert, 2005). In a similar spirit, the present study argues for a conception of environmental value that transcends the intrinsic–instrumental dichotomy. However, rather than grounding this move in modern ethical theory, it situates the argument within the metaphysical foundations of Mullā Ṣadrā's Transcendent Philosophy (*al-Ḥikma al-Mutaʿāliyah*).

University of Tehran
Philosophy and Kalam
Faculty of Islamic Theology and Studies
Print ISSN: 2008-9422 Online ISSN: 2588-5014
homepage: https://jitp.ut.ac.ir

Owing to its existential orientation, internal coherence, and systematic ontology, Ṣadrian philosophy possesses the conceptual resources to address contemporary philosophical problems, including those arising in environmental thought (Yazdanpanah, 2020: 170–212). Engaging this framework enables a critical reassessment of dominant value paradigms and facilitates the articulation of an alternative model of nature's value—one rooted in existential relations and ontological mediation rather than in oppositional or reductive categories.

Research Findings

1. The Limitation of the Intrinsic–Instrumental Dichotomy

The analysis demonstrates that the intrinsic–instrumental value dichotomy is grounded in an oppositional and entity-centered (*mawjūd-bināneh*) ontology that is incompatible with the metaphysical foundations of Transcendent Philosophy. As a result, this dichotomy fails to account for nature's relation to the Truth of Being and remains inadequate for grasping its existential status within *al-Ḥikma al-Mutaʿāliyah*.

2. Human Centrality without Instrumental Domination

An examination of Ṣadrian concepts such as vicegerency (*khilāfah*) and human agency reveals that the privileged position of the human being is grounded in longitudinal and existential agency rather than in dominative or exploitative authority. This framework neither endorses extreme anthropocentrism nor legitimizes the reduction of nature to a mere instrument for human ends.

3. Existential Value beyond Intrinsic Value

Within Ṣadrian ontology, the value of nature emerges from the gradational structure of existence (*tashkīk al-wujūd*) and each being's relation to the Truth of Being. Existential value (*qīmat-i wujūdī*), therefore, cannot be reduced to instrumental utility, nor can it be equated with intrinsic value conceived as ontologically isolated or self-subsistent.

4. Sign-Oriented Ontology and Agency through Love

In Transcendent Philosophy, nature is understood not as an opposing object confronting humanity, but as a sign (*āyah*) and manifestation of existence. Concepts such as agency through love (*faʿāliyya bi-l-maḥabbah*) ground a non-dominating, path-oriented (*sulūkī*) relationship between the human being and the natural world—one characterized by participation, guidance, and existential ascent rather than control.

5. The Prospect of an Alternative Environmental Ethics

Taken together, these findings indicate that Ṣadrian philosophy offers the conceptual resources for articulating an alternative model of environmental value grounded in existential value, sign-value (*āyahness*), path-oriented value, and value as way or means (*ṭarīq*). While preserving ontological distinctions among God, humanity, and nature, this model transcends adversarial, reductive, and purely instrumental frameworks, thereby opening the possibility of a more integrative and sustainable environmental ethic.

Conclusion

A systematic engagement with Mullā Ṣadrā's philosophical principles yields a coherent account of the ontological status and value of the environment. From this perspective, nature is neither reducible to a mere instrument for human use nor adequately captured by a reformulated notion of intrinsic value conceived in abstraction from existential relations.

Philosophy and Kalam
University of Tehran
Faculty of Islamic Theology and Studies
Print ISSN: 2008-9422 Online ISSN: 2588-5014
homepage: https://jitp.ut.ac.ir

Moreover, reference to human agency through industry (*faʿāliyya bi l-ṣināʿa*) does not warrant attributing a utilitarian or exploitative orientation to Ṣadrian thought; rather, it affirms a mode of agency situated within, and responsive to, the broader existential order of being.

Although Transcendent Philosophy is capable of engaging the classical question of whether nature's value is intrinsic or instrumental, such dichotomies ultimately lose their philosophical significance within an existential horizon grounded in the primacy of existence. Through a sign-oriented (āyah-based) worldview, the notion of agency through love (*faʿāliyya bi l-maḥabbah*), and the intrinsic correspondence between existence and love, oppositional binaries rooted in power-centered or domination-based perspectives are rendered philosophically redundant.

Accordingly, Mullā Ṣadrā advances a framework that transcends prevailing axiological dichotomies and foregrounds alternative modes of value in nature, including existential value, path-oriented (*sulūkī*) value, value as way or means (*ṭarīqī*), and sign-based value (āyahness). Within this vision, the preservation of nature does not require the negation of the human role; rather, it calls for a transformed mode of human engagement—one grounded in divine love, wisdom, and an āyah-oriented understanding of the world. Such an orientation offers not only a metaphysical foundation for environmental ethics but also a spiritually and ontologically elevated model of coexistence between humanity and nature.

Cite this article: Yousefi Koupaei, H., & Izadi, J. (2026). The Value of Nature in Transcendent Philosophy:: Beyond the Intrinsic–Instrumental Dichotomy. *Philosophy and Kalam*, 59 (1), 5-23. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI:https://doi.org/10.22059/jitp.2026.403730.523660

Article Type: Research Paper
Received: 17-Oct-2025
Received in revised form: 16-Dec-2025
Accepted: 11-Jan-2026
Published online: 21-Sep-2026

مجله فلسفه و کلام اسلامی
دانشکده الهیات و معارف اسلامی
homepage: https://jitp.ut.ac.ir
دانشگاه تهران

ارزش طبیعت در حکمت متعالیه

گذار از دوگانهٔ ذاتی و ابزاری

هما یوسفی کوپائی[۱] | **جنان ایزدی**[۲] ✉

۱. دانشجوی دکترا، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکدهٔ الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: fhysfi@aul.ui.ac.ir

۲. نویسندهٔ مسئول، دانشیار، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکدهٔ الهیات و معارف اهل البیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: j.izadi@ltr.ui.ac.ir

چکیده

مسئلهٔ محیط‌زیست، یکی از مسائل بنیادین انسان معاصر است و ضعف مبانی نظری در تعامل انسان و طبیعت، بحران‌های آن را تشدید کرده است. پژوهش حاضر در جست‌وجوی جایگاه و ارزش طبیعت از منظر حکمت متعالیه، با روش تحلیلی منطقی است. یافته‌ها نشان می‌دهد که در نظام فکری صدرایی، دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری، برای ارزش‌گذاری طبیعت کافی نیست. در حکمت متعالیه با توجّه به نگاه وجودی، تعامل آیت‌بینانه، نوع تبیین ملّاصدرا از فاعلیت بالصناعه آدمی، جایگاه انسان و جهان، محبت و حکمت، از ارزش‌های دیگری برای محیط زیست می‌توان سخن گفت؛ ارزش‌هایی چون ارزش سلوکی، ارزش به مثابه راه و طریق و ارزش آیتیِ محیط‌زیست. در واقع، در نظرگاه ملّاصدرا، طبیعت حامل ارزش سومی است که می‌توان آن را ارزش میانجی یا واسطه‌ای طبیعت نامید. همچنین، در توجّه به وجودی بودن فلسفهٔ ملّاصدرا، تمام ارزش‌های مذکور، هویت دیگری و معنایی عمیق‌تر می‌یابند که بر اساس آموزه اصالت وجود و نظام وحدت در کثرت و کثرت در وحدت، در ذیل ارزشی واحد، معنادار و محقق خواهندشد. در این مقاله با اثبات و تبیین این چارچوب کل‌نگر صدرایی، بنیان نظری مستحکمی برای بازسازی مبانیِ ارزش طبیعت، ورای تقابل‌های متعارف، ارائه می شود. نمایاندن چنین افقی در ارزش‌گذاری طبیعت، منجر به نوع دیگری از رابطه انسان با طبیعت و تعامل متعالی انسان با محیط‌زیست می گردد.

کلیدواژه‌ها: ملاصدرا، محیط زیست، طبیعت، ارزش، عشق.

استناد: یوسفی کوپائی، هما، و ایزدی، جنان (۱۴۰۵). ارزش طبیعت در حکمت متعالیه: گذار از دوگانهٔ ذاتی و ابزاری. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۹ (۱)، ۵-۲۳.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: https://doi.org/10.22059/jitp.2026.403730.523660

نوع مقاله: علمی-پژوهشی
دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۵
بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۵
پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۱
انتشار: ۱۴۰۵/۰۶/۳۰

مقدمه

بحران‌های محیط‌زیست، در نوع تعامل انسان با طبیعت و در پیِ آن، در فکر و اندیشهٔ انسان ریشه‌دارد. تدابیر مهندسی نیز در جهت حلِّ این مسأله در عین ضروری بودن، ناکافی است. بنابراین، حلّ چنین مسأله‌ای نیازمند بازنگری این تعامل از منظری فکری و حکیمانه است. از جملهٔ مباحثِ مهم پژوهش‌های در این حیطه، ارزش محیط‌زیست است. به طور کلی از نظر اصحاب اندیشه، نوع تعامل و رعایت اخلاق در مواجههٔ با موجودات در گروی اثبات نوع ارزشمندی آن‌هاست (پارساپور، ۱۴۰۰: ۳۱) و جایگاه ارزشی محیط‌زیست و نوع نگاه ارزش‌شناختی به آن در تعامل انسان با آن نقش مهمی را ایفا می‌کند. اندیشمندان در تبیین الگوی ارزشی زیست‌محیطی از دو گونهٔ قدیمیِ ارزش ذاتی[1] و ابزاری[2] سخن‌گفته و آن‌ها را از مسائل بنیادی در اخلاق محیط زیست دانسته‌اند. برخی پژوهش‌ها نیز، در سال‌های اخیر در مرز دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری، از نوع سومی از ارزش با عنوان ارزش رابطه‌ای سخن به میان آورده‌اند (Deplazes-Zemp, 2024; Robert, 2005). نگارنده در چند سال گذشته، در طی تحقیقات خود، به نوع سومی از ارزش زیست‌محیطی، به ویژه در نگاه صدرایی و خروج از دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری پی برده بود؛ و به طور اتفاقی در سال اخیر، با مقالهٔ مذکور مواجه شد که به نحوی دیگر از ارزشی غیر از ارزش ذاتی و ابزاری سخن می‌گوید و آن را به نوعی مؤیدِ نظر و راه خویش یافت.

در جهان کنونی، حکمت صدرایی، به دلیل رویکرد وجودی، دستگاه سازوار و نظام باشکوه و مقتدر، ظرفیت گسترش به ساحت‌های امروزین را داراست (یزدانپناه، ۱۳۹۹: ۱۷۰-۲۱۲). بنابراین، این تفکّر حکمی غالب امروزین، می‌تواند یاری‌گرِ ما در این زمینه باشد. با حکمت صدرایی می‌توان ارزش‌های مطرح شده از جمله دوگانهٔ ذاتی و ابزاری را ارزیابی کرد و نیز به دنبال طرح سوال به شیوه‌های دیگر و بیان ارزش‌های دیگر محیط‌زیست از نگاه ملاصدرا بود.

دانش محیط زیست، معمولاً با مفاهیمی چون محیط‌زیست، ارزش ذاتی و ابزاری مواجه است. محیط زیست؛ به سطح حیاتی یا مکان زندگی انسان، شامل پوستهٔ زمین و هزار متر فضای بالای آن و اعماق زمین و اقیانوس‌ها گفته‌می‌شود؛ و شاملِ آب، هوا، خاک و عوامل درونی و بیرونی مرتبط با حیات هر موجود زنده‌ای است (حجازی، ۱۳۸۷: ۱۹۲و۱۹۳). به بیان دیگر، به مجموعهٔ هستی‌های مرتبط با انسان در زندگی طبیعی و دنیوی او مانند جماد و نبات و حیوان، محیط‌زیست اطلاق‌می‌شود (احمد الخشن، ۱۳۹۵: ۱۴).

همچنین، دو مفهوم بنیادی «ارزش ذاتی» و «ارزش ابزاری» همواره مورد بحث و کاوش بوده‌اند (اُنیل، ۱۳۹۶: ۱۹۹). این دو اصطلاح، پس از ورود به عرصه‌های علمی دیگر، تعاریف متعددی به

---

1. intrinsic value
2. Instrumental value

خود گرفته‌اند و ضرورت واکاوی دقیق آن‌ها آشکارشده‌است. با توجه به هدف مقالهٔ پیش رو و نیازی که پیدا خواهیم کرد، حاصلِ واکاوی دو تعریف ارزش ذاتی و ابزاری، یعنی مؤلفه‌های آن دو را در ادامه خواهیم آورد.

ارزش ابزاری واژه‌ای پربسامد در ادبیاتِ اخلاق محیط‌زیست است. تعاریف و توضیحات متعددی برای ارزش ابزاری بیان‌شده‌است که با تحلیل آن‌ها به مؤلفه‌های اساسی زیر دست‌پیدامی‌کنیم[۳]. مؤلفه‌هایی چون تمرکز بر سود و منفعت برای انسان؛ وابستگی به هدف موجود دیگر (انسان)؛ وابستگی به موجود ارزیاب (انسان)، قابلیت جایگزینی؛ تأکید بر خصوصیات عملی، کارکرد و توانِ ارائهٔ خدمت به یک هدف خاص. معمولا در این نوع ارزش به ویژگی‌های زیبایی‌شناختی و خصوصیات نظری و طبیعت (فارغ از خصوصیات عملی و کارکردهای آن) توجه‌نمی‌شود. همچنین، برخی این که طبیعت نشانهٔ قدرت برتر باشد را، ذیل ارزش ابزاری معنامی‌کنند. (بنسون، ۱۳۸۲: ۲۸، ۴۷، ۱۹۶-۱۹۸)؛ کاظمی و آل‌بویه، ۱۴۰۰: ۲۹ و ۴۱ و ۴۲)

حاصل آن که، می‌توان ارزشمند بودن در مقایسه با دیگران را مؤلفهٔ اصلی این ارزش دانست. این دیگری، یا ارزیاب خارجی است که فقط به ارزش‌گذاری او محیط‌زیست ارزشمند خواهدبود؛ و یا هدف دیگران، منفعت و سود و زیان و قابلیت ارائهٔ خدمات به دیگران است. قابلیت جایگزینی نیز لازمهٔ چنین نگاهی است.

برای ارزش ذاتی نیز تعاریف متفاوتی بیان‌شده‌است. با واکاوی این تعاریف، می‌توان به مؤلفه‌های متفاوتی دست‌یافت. مؤلفه‌هایی چون ارزشمندبودن محیط‌زیست فارغ از همهٔ منافع و فایده‌هایش برای انسان[۴] (پارساپور، ۱۴۰۰: ۳۱)؛ ارزشمند بودن فارغ از مطلقِ فایده‌هایی که دارد؛ ارزشمندی بدون توجّه به معیارهای اقتصادی حاکم بر جوامع انسانی (فهیمی و مشهدی، ۱۳۸۸: ۱۹۸)؛ ارزشمند بودن به خاطرِ خود و نحوهٔ بودن و خصوصیات[۵] و یا ارزش غیرابزاری. ارزشمند بودن صرفاً به جهتِ لذتِ آدمی از آن و نیز به دلیل تأملِ در آن (و نه توجه به فایده‌هایش) از سایرِمؤلفه‌های ارزش ذاتی است؛ به عبارت دیگر، صرفِ توجه به بُعدِ زیبایی و علمیِ طبیعت و بدون توجه به اغراض و دیگر فایده‌های آن می‌تواند تعاملی بر مبنای اندیشهٔ ارزش ذاتی طبیعت باشد (بنسون، ۱۳۸۲: ۴۷ و ۴۸). در برخی تعاریف نیز، ارزش ذاتی با محوریت ارزیاب معناشده‌است؛ ارزشمند بودن محیط‌زیست بدون مقایسهٔ آن با دیگری و بدون ارزش‌گذاری فردِ ارزیاب (پارساپور، ۱۴۰۰: ۳۱)؛ در این صورت، طبیعت بدون حضور انسان در آن نیز، ارزشمندخواهدبود. به طور کلّی می‌توان دو طیف تعریف کلّی از ارزش ذاتی ارائه داد. اوّل، با محوریت ارزیاب، یعنی ارزشمندی محیط‌زیست بدون وجود ارزیاب. دوم، با محوریت ارزش غیرابزاری؛

---

۳. لازم به تذکّر است که در این متن، به منظور پرهیز از اطالهٔ کلام و نیز پرداختن به رویکرد اصلی مقاله، از ارجاع به منابع متعدد در تعاریف و دیدگاه‌های مختلف پیرامون ارزش ذاتی و ابزاری خودداری‌شده‌است.

۴. یعنی ممکن است برای سایر موجودات فایده‌مند باشد، اما برخی صرف فایده‌های آن برای انسان را محور ارزش ذاتی قرارمی‌دهند.

۵. به قرینهٔ آنچه در ارزش ابزاری آمده، می‌توان این خصوصیات را خصوصیات نظری آن‌ها دانست.

به تعبیری، به طور کلّی ارزشمندی محیط‌زیست ورای اموری چون استفاده‌ها، فواید و معیارهای اقتصادی[۶]. همچنین ارزش غیرابزاری را به دو نحو سلبی و ایجابی می‌توان‌طرح‌کرد؛ «فارغ از استفاده‌هایش برای انسان» و «ارزشمندی آن به خودی خود». قابل توجّه است که بر خلاف ارزش ابزاری، در این نگاه، به زیباشناختی طبیعت و قدرتِ ماورای طبیعت[۷] توجّه‌می‌شود.

پیشینهٔ پژوهش

چند پژوهش، دربارهٔ ارزش‌شناختی محیط‌زیست در حوزهٔ حکمت اسلامی، انجام‌شده‌است. برای نمونه، برخی پژوهش‌ها با توجّه به رویکردهایِ فلسفیِ متفاوت در این باب، راهبردهایِ حقوقیِ متفاوتی را نتیجه‌گرفته‌اند (فهیمی و مشهدی: ۱۳۸۸). هر چند در پژوهش مذکور به دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری محیط زیست پرداخته‌است، اما جهت بحث در مقالهٔ مذکور حقوقی بوده و پژوهش حاضر از منظر فلسفی و حکمت متعالیه به ارزش محیط زیست می‌پردازد. برخی نیز با عنایت به تجرّدِ نفوس گیاهی و حیوانی در حکمت اسلامی، نتایجی را در باب ارزش ذاتی عناصرِ زیست‌محیطی بیان‌کرده‌اند (غفاری، ۱۳۹۸). از وجوه تمایز مقالهٔ حاضر با پژوهش‌های فوق، تأکید بر آموزه‌های ملّاصدرا و عبور از ارزش ذاتی است. مقاله‌ای، به ارزشِ ذاتیِ طبیعت در نگاه ملّاصدرا پرداخته‌است و به اثبات ارزش ذاتی بر مبنای نگاه وجودی پرداخته‌است (مصطفی‌پور، ۱۳۹۱). نقطهٔ تمایز پژوهش حاضر نتیجه و راه کاملا متفاوتی است که با پژوهش مذکور دارد. همچنین بیان ارزش‌های دیگر، در هیچ یک از پژوهش‌های مذکور مطرح نشده‌است. نوشتار حاضر علاوه بر واکاوی معنای ارزش ذاتی و ابزاری و عبور از این دوگانه، در راستای رویکرد جدید و نگاهی نو در این حوزه تلاش می‌کند و به بیان ارزش سوم برای محیط‌زیست بر مبنای معارف صدرایی، می‌پردازد. این پژوهش عهده‌دارِ پاسخ به این سوالات است؛ از نظر حکمت متعالیه طبیعات دارای ارزش ذاتی یا ابزاری است؟ و یا در جهان ملّاصدرا از ارزش‌های دیگری برای طبیعت می‌توان سخن گفت؟ آیا نگاه وجودی ملّاصدرا مویدِ ارزشِ ذاتی طبیعت و تصویری که ملّاصدرا از ارتباط انسان و جهان می‌دهد و تعابیر ملاصدرا (مثلا فاعلیت بالصناعة بودن انسان) مؤیدِ ارزش ابزاری از نگاه اوست؟

ارزش طبیعت

در آثارِ ملّاصدرا مباحث متفاوتی مطرح شده‌است که با توجه تحلیل برخی از آن‌ها، می‌توان به نگاه حکمت متعالیه دربارهٔ مسألهٔ مذکور دست‌یافت. در این نوشتار، در بین اندیشه‌ها و معارف صدرایی، مباحثی چون ارزش وجودی، نگاه آیت بین، فاعلیت بالصناعة، منفعت طبیعت، رابطهٔ انسان و جهان،

---

۶. و این با توجه به تقریرها و نظرات متفاوتی است که برای فایده و حیطهٔ سودمندیِ ابزارگونه می‌توان داشت.

۷. در مورد هدایت‌گریِ طبیعت برای قدرت ماورای طبیعت اختلاف نظر وجود دارد؛ برخی چنین نگاهی را ذیل ارزش ابزاری معنامی‌کنند. (بنسون، ۱۳۸۲: ۲۸)

تسخیر طبیعت، و جایگاه حکمت و قدرت و علم در اندیشهٔ ملّاصدرا، به دلیل اهمیت و نیز ارتباط بیشتر با موضوع حاضر مورد توجّه قرار گرفتند. در ادامه با تبیین و تحلیل هر یک، پاسخ صدرایی به سوالات مدّ نظر را پیگیری خواهیم کرد.

ارزش وجودی

به طور کلّی بحث از ارزش طبیعت، از دو منظر قابل بررسی است؛ «از منظر طبیعت» و «از منظرِ انسان». «از منظرِ طبیعت» به این معنا که، با پرداختن به چیستی و ماهیّتِ طبیعت در فلسفهٔ ملّاصدرا، نوع ارزش طبیعت از منظر ملاصدرا آشکار می‌شود. به تعبیر دیگر، با واکاوی خودِ طبیعت، می‌توان به نوعِ ارزش آن در نزد ملّاصدرا پی‌برد. «از منظر انسان» نیز به این معنا که جایگاه انسان در نظام هستی از دیدگاه صدرا و نوع ارتباطِ او با طبیعت، می‌تواند بازتابی از دیدگاه او در باب ارزش طبیعت باشد.

یکی از وجوه تمایز اصلی حکمت متعالیه با سایر مکاتب حکمی است مسألهٔ وجود و نگاه وجودی است. که بر اساس آن، طبیعت ارزش متفاوتی پیدا می‌کند. بنابراین، در بحثِ ارزشِ وجودی، از حیثِ اوّل به ارزش محیط‌زیست پرداخته می‌شود؛ یعنی با چشم دوختن به طبیعت، در پرتوی نگاه وجودی ملّاصدرا، دربارهٔ ارزش آن قضاوت می‌کنیم.

در فلسفهٔ صدرایی، بر مبنای اصالت وجود، دو دیدگاه اصلی در مورد جهان هستی تقریرمی‌شود: تشکیک خاصی و وحدت شخصی وجود.

تشکیک خاصی وجود

بر اساس این نگاه، یک وجود واحد ذو مراتب است و تمام مراتب آن، عین تعلق به بالاترین و شدیدترین مرتبهٔ وجود است. همچنین، همهٔ مراتب با یکدیگر مرتبط هستند. هیچ چیزی نمی‌تواند مطلقاً فارغ از سایر اشیاء باشد، مگر در آزمایشگاه عقلی و زیرچاقوی تیز و ریزبین عقل. در این نظام، هر مرتبه‌ای به ذات خود، واقعاً وجود دارد و همهٔ مراتب به جز شدیدترین مرتبهٔ افاضهٔ آن وجود، بی‌علّت هستند. به بیان دیگر، هر چند وجود (به خلاف حیثیات دیگر ی چون ماهیت) ذاتیِ وجودات امکانی است، امّا همین وجودشان را از غیر دارند. همچنین از نظر ملّاصدرا، همهٔ مراتب وجود عالم ماده بر اساس حرکت جوهری، دائماً به سمت کامل‌ترین مرتبهٔ هستی (یعنی غایت الغایات) در حرکت هستند. (ملّاصدرا، ۱۳۶۸: ج ۱: ۶۹ و ۷۰ و ۴۰۱ و ۴۰۲؛ همان: ج۲: ۱۳۱؛ همان: ج ۶: ۲۱ و ۲۲؛ همان: ج ۷: ۱۵۸؛ همان: ج ۹: ۳۴۷، همان: ۱۳۶۰: ص ۷: یزدان پناه، ۱۳۹۳: ص ۱۵۶ تا ۱۶۰)

وحدت شخصی وجود

وجود واحد بسیط محض است که سراسر عالم را در برگرفته و بقیه شئونی از آن مراتب وجودی هستند. در اینجا تشکیک در ظهورات است و نه در اصل وجود. بود و وجود تمام شئون، به وجودِ آن ذاتِ یگانه است. (ملّاصدرا، ۱۳۶۸: ج ۱: ۷۰ تا ۷۳؛ همان: ج ۲: ۲۹۹ تا ۳۰۱، ۳۱۸ و ۳۱۹، ۳۶۸ تا ۳۷۲، ۳۲۷ و ۳۲۸)

برخی از پژوهشگران قائلند که حکمت متعالیه، با تکیه بر دستگاه تشکیک خاصی و وحدت شخصی وجود، مبنای نظری محکمی برای تبیین ارزش ذاتی محیط زیست ارائه می‌دهد (مصطفی‌پور، ۱۳۹۱). امّا بازنگری دقیق‌تر، ما را با حقیقت دیگری روبه‌رو می‌کند؛ چرا که وسعت و سعهٔ وجود و ارزش وجودی، بسیار بیشتر از ارزش ذاتیِ مذکور است. به تعبیر دیگر، هر چند نگاه وجودی در دستگاه صدرایی نافیِ ارزش ابزاری است، اما نباید نگاه و ارزش وجودی را مؤیدِ ارزش ذاتی طبیعت دانست.

توضیح بیشتر آن که، ماهیات مثار کثرات‌اند (ملّاصدرا، ۱۳۶۰: ۴۴۷). پس از ملّاصدرا رویکرد فلسفه، از موجودبینی به نحو جدی جدا می‌شود. دوگانه‌هایی نظیر ارزش ذاتی و ابزاری، در دستگاه ماهیت‌بین رخ می‌دهد؛ حال آن که نگاه وجودی، خواه به نحو تشکیک خاصی و خواه به نحو وحدت شخصی وجود، از منظر و مرآی دیگر با ما سخن می‌گوید و طرح دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری در دستگاه وجودی صدرایی، کمرنگ و یا بی‌رنگ می‌شوند. لذا مصادرهٔ ارزش وجودی به ارزش ذاتی (به معنای مشهور آن)، به‌مثابهٔ تقلیل ارزش وجودی و تبدیل رویکرد وجودبینی به موجودبینی است. در هر دو دستگاه تشکیک خاصی و وحدت شخصی وجود، ذات و حقیقت مصادیق محیط‌زیست را وجودی شدید (در دستگاه وحدت شخصی وجود) یا وجود با همهٔ مراتب ضعف و شدتش (در دستگاه تشکیک خاصی) تشکیل‌می‌دهد و این متفاوت از آن چیزی است که به عنوان ارزش ذاتی در اخلاق محیط زیست متعارف مطرح می‌شود[۸].

از منظر دیگر، این دو ارزش با نگاه انسان‌محور معنادار است؛ اگر ارزش طبیعت در گروی دست‌آوردی است که برای انسان به ارمغان می‌آورد، دارای ارزش ابزاری است و اگر به خودی خود و بدون توجه به انسان دارای ارزش باشد، دارای ارزش ذاتی خواهد بود. درواقع ارزش‌گذاریِ طبیعت به ابزاری یا ذاتی، در توجّه و با محورقرار دادن یا ندادنِ انسان شکل می‌گیرد. حال آنکه اگر با نگاه و بر اساس سیستم وجودی به طبیعت نگاه شود، مدل ارزشی جدیدی می‌توان خلق کرد و از ارزش‌های جدیدی می‌توان سخن گفت؛ به تعبیری، نیاز نیست در گسترهٔ دوگانهٔ ذاتی و ابزاری به قضاوت ارزش‌گذاری طبیعت پرداخت و ارزش وجودی را به ارزش ذاتی معنا کرد، بلکه می‌شود سیستم ارزشی جدیدی ورای ذاتی و ابزاری خلق گردد.

همچنین، این که برخی پژوهشگران، نگاه وجودی ملاصدرا را مثبتِ ارزش ذاتی طبیعت می‌پندارند، منجر به هم‌ارزش‌پنداریِ انسان و طبیعت خواهد شد؛ در حالی که هر چند طبیعت دارای ارزش وجودی است اما این به معنای هم‌رده شدن و یکسان‌انگاری طبیعت و انسان نیست و هر یک در مرتبه و جایگاه وجودی خود (چه بر اساس تشکیک صدرایی و چه بر اساس وحدت شخصی صدرایی) خواهند بود.

---

۸. مولفه‌های ارزش ذاتی در ابتدای مقاله گذشت.

خلاصه آنکه، بر مبنای دستگاه وجودی ملاصدرا می‌توان به دنبالِ ارزش‌گذاری جدیدی برای طبیعت بود که ورای دوگانهٔ ذاتی ابزاری خواهدبود و ارزش وجودی نه به معنای ارزش ذاتی است و نه به معنای ارزش ابزاری.

آیت‌بینی

علاوه بر مباحث هستی‌شناختی، تبیین جایگاه ارزشی طبیعت در حکمت متعالیه را می‌توان از منظر تعامل انسان با طبیعت و با تکیه بر رویکرد آیت‌بینی که ملاصدرا آن را عالی‌ترین و حقیقی‌ترین نوع مواجهه با جهان می‌داند، جست‌وجو کرد[۹]. ملّاصدرا از تعامل آیت‌بینانهٔ انسان با طبیعت، در آثار خود به جدّ سخن می‌گوید و آن را، بهترین، عالی‌ترین و حقیقی‌ترین نوع مواجههٔ با طبیعت می‌داند[۱۰]. او در آثارِ خود، به این موضوع به تفصیل و با شگفتی و حیرت می‌پردازد (ملّاصدرا ۱۳۶۷: ج ۷: ۱۱۸ تا ۱۲۷؛ همان، ۱۳۶۶ ب: ۲۱۸ تا ۳۱۵). ملّاصدرا ضمن توجّه به منافع بی‌بدیل مصادیق محیط‌زیست، تمام موجودات طبیعت و منافع آن‌ها را، آیت و راهی برای توجّه به ذوالآیه و رسیدن به حقیقت می‌داند (همان، ۱۳۶۸: ج ۷: ۱۳ و ۱۴). بنابراین از طریق مواجههٔ و رویکرد آیت‌بینانهٔ انسان با طبیعت (همان مواجههٔ مطلوب آدمی با طبیعت از منظر ملّاصدرا) و تحلیل و تبیین دقیق آن، می‌توان به جایگاه ارزشی طبیعت در حکمت متعالیه پی برد.

ارزش ابزاری، از سنخِ ارزش غیری و استفاده برای چیز و هدف دیگری است. چنانچه از نظر برخی، یکی از مصادیق ابزارانگاریِ طبیعت آن است که نشان‌گر قدرتِ برتر از خود باشد. آن‌ها می‌گویند التذاذِ صرف از طبیعت و نیز اکتشافاتِ علمیِ‌صرف، مصادیقی از تعاملاتِ برآمدهٔ از اعتقاد به ارزش ذاتی طبیعت است. این در حالی است که ملّاصدرا، صرفِ نظر به زمین و گیاه و حیوانات، بدون توجه به ذوالآیه را نکوهش‌می‌کند. از نظر او صرف التذاذ از طبیعت و کشف ارتباطات اجزای طبیعت باهم بدون توجه به ماورای آن، کوتاهی نظر و مایهٔ شقاوت آدمی است (همان، ۱۳۶۶ الف: ج ۵: ۳۳۲ و ۳۳۳؛ همان، ۱۳۶۶ ب: ج ۱: ۲۸۶). با توجه به این همه، اولاً ملّاصدرا قائل به ارزش ذاتی طبیعت نیست؛ چرا که از نظر او تعامل مطرح شده در پرتوی ارزش ذاتی، کوتاهی نظر است و در بین رویکردهای سه گانهٔ انسان به طبیعت نزدیک‌ترین آن سه به شقاوت می‌باشد. درواقع این بیان نیز مویدِ دیگری است که نمی‌توان از نظر ملّاصدرا به ارزش ذاتی طبیعت به معنای متعارف و مالوفِ آن معتقد شد.

شاید با دیدنِ مولفهٔ «نشان‌گر قدرت برتر بودن» به عنوان یکی از مولفه‌ها در یکی از تعاریف ارزش ابزاری، چنین به ذهن انسان متبادر شود که نگاه آیت‌بین، خود مؤیدی بر نگرش ابزاری ملّاصدرا به

---

۹. این تعامل آیت‌بینانه با طبیعت، در پرتو هر دو دستگاه هستی‌شناختیِ تشکیک خاصی وجود و وحدت شخصی وجود قابل طرح و تبیین خواهد بود.

۱۰. نویسنده در نوشتار دیگری، دربارهٔ اقسام رویکردهای مواجهه با طبیعت از منظر ملّاصدرا و از جمله آیت‌بینی، جایگاه آن و نیز از تأثیر چنین نگاهی بر تعالی و سلوک انسان به تفصیل بحث کرده‌است. (یوسفی و ایزدی، ۱۴۰۳)

محیط‌زیست است؛ چرا که طبیعت و محیط‌زیست از نگاه ملّاصدرا آیاتی هستند که ما را متوجه به ذوالآیه می‌کنند و درواقع این خودبه نحوی مؤیدِ ارزش ابزاری طبیعت است.

ملّاصدرا بیان نمی‌کند که با نگاه آیت‌بین به دنبال چنین چیزی باش و به چنین مقصودی با طبیعت تعامل آیت‌بین داشته باش، بلکه او از واقعیتی پرده برمی‌دارد؛ این که چنین تعاملی انسان را به چنین حقیقتی می‌رساند. بنابراین نمی‌توان چنین تعاملی با طبیعت را مؤیدِ ارزش ابزاریِ آن از نگاه ملّاصدرا دانست. درواقع، مسأله بر سرِ منظر و نوع نگاه است. اگر شخص در نگاه آیت‌بین مستقر باشد، حتّی در نظر به منافع نیز، رویکردی موحدانه و آیت‌بینانه خواهدداشت. و این رویکرد، در بستر اصالت وجود و نگاه وجودی، رنگ ویژه‌ای می‌یابد. در مقابل، شخص می‌تواند در جائی مستقر باشد که همه چیز را از سر منفعت‌طلبی ببیند و حتی با خودِ نگاه موحدانه نیز، تعاملی منفعت‌طلبانه و غیراحراری داشته‌باشد.

همچنین، باید توجّه داشت که استفاده از واژه‌ها بار معنائی خود را دارد و معنای هر واژه در عالم و جهان گویندهٔ آن فهم‌می‌شود. ملّاصدرا دربارهٔ مصادیق طبیعت و نیز منافع آن‌ها، بیشتر از تعابیر «آیت» استفاده‌می‌کند و نه «آلت». آیت، حالت تکوینی، و برآمده از واقع را دارد و و راه و طریقی بی‌نهایت است به سوی حقیقت. راه‌بینهایت است، چرا که شخص مدام در مواجههٔ آیت‌گونه، لایه‌ای جدید از معنا را کشف‌می‌کند و درواقع با این تعامل، سلوک‌می‌کند. نگاه آیت‌بینی، بر اساس نگاه وجودی محقق‌می‌شود و در بستر چنین نگاهی است که می‌شود به بهترین و حقیقتی‌ترین وجه، متوجه آیه و ذوالآیه باشیم. آیه به دلیل دارا بودن ذوالآیه، ذاتاً ارزشمند است. و در نهایت این که آیه، ارتباط جدّی و وثیقی با حیرت و شگفتی دارد. آنچه در آیت اهمت دارد، ارتباط حضوری و حصولِ درک و معرفت حضوری و حیرت است. در مقابل، ابزار به معنای متعارفِ آن، حالت تکوینی ندارد، الزاماً برآمدهٔ از واقع نیست. ابزار الزاماً به‌مثابهٔ یک راه و آن هم یک راه بی‌نهایت نیست. بلکه تنها یک وسیله است که ما را به یک هدف خاص یعنی انجام یک کار، می‌رساند. راهی را به سوی حقیقت بازنمی‌کند؛ اشارتی به ماورای خودش ندارد و حاصل تعاملات موجودبینانه است. همچنین، در ابزار و ابزارانگاری، به خلاف آیت و تعامل آیت‌بینانه، ارتباط حضوری، و درک و معرفت حضوری و حیرت اهمیت ندارد، بلکه معرفت حصولی به اشیاء و کارکردهای آن‌ها مهم است. از نظر او و با نگاه وجودبینانهٔ او، آیه و ذو الآیه در هم تنیده‌اند و شخص با تکرار بی‌شمار و به شدت پیوستهٔ نگاه آیت‌بین به شدیدترین حالت وجودی خود و نیز به اوج یگانگی به حقیقت می‌رسد. اقتضای راه، رفتن و همراه شدن است و اقتضای ابزار شدن، مصرف کردن. تعامل ملّاصدرا به عنوان یک فیلسوف مسلمان در آثار او بسیار قابل توجّه است. نگاه موحدانه‌ای و غرق در حیرت که حتی خطوط نگاشته شده بر یک برگ را در مناسبات توحیدی رؤیت و از زبان همان برگ، به زیبائی روایت‌می‌کند (ملّاصدرا، ۱۳۶۶ ب: ج ۱: ۲۸۷). گویی که ملّاصدرا خود، زبانِ آن برگ شده‌است.

نکتهٔ دیگر آن که، یکی از لوازم ارزشِ ابزاری و نگاه ابزارانگارانه به محیط‌زیست، توجّه‌نکردن به ابعادزیبایی‌شناختی است[۱۱]. این در حالی است که در متون ملّاصدرا به حیثیاتِ زیبایی‌شناختی طبیعت کاملاً توجّه‌شده‌است. او عالم را جمال الله می‌داند (همان، ۱۳۶۸: ج ۷: ۱۸۲) و نمونه‌هایی از زیبایی‌ها و ظرائف خلقت را در شرح اصول کافی به تفصیل و با حیرت بیان‌می‌کند (همان: ۱۳۶۶ ب: ۲۸۵ و ۲۸۶). همچنین در جلد هفت اسفار در ذیل پرتوی بحث از عشق، به این موارد توجهاتی می‌دهد. (همان، ۱۳۶۸: ج ۷: ۱۱۸ تا ۱۲۷، ۱۳۴ تا ۱۶۸، ۱۸۰ تا ۱۸۴) این نشان‌گر آن است که بین این رویکرد و عشق و محبت، ارتباط عمیقی قائل‌است.

فاعل بالصناعة بودن انسان[۱۲]

از نظر ملّاصدرا، فاعلیت بالصناعة، مختص انسان و از وجوه تمایز خلیفهٔ الهی با ملائکه است. ملّاصدرا به این نحو از فاعلیت انسان که به مادّه و ابزار نیاز دارد (همان، ۱۳۸۹: ۱۲۹ تا ۱۳۱)، خلافت صغیر می‌گوید (همان، ۱۳۶۶: ج ۴: ۴۱۰ و ۴۱۱). او صنعت‌گری و صناعت را ویژگی اصیل انسان می‌داند و بیان می‌کند که انسان برای آن، به ماده و آلت نیاز دارد که از طبیعت بهره می‌برد. در نگاه اول، چنین به ذهن می‌رسد که بر اساس نگاه ملّاصدرا این نوع فاعلیت، نشان‌دهندهٔ ارزشِ صرفاً ابزاری طبیعت و مؤیدِ آن است؛ اما با بررسی دقیق‌ترِ اندیشهٔ ملّاصدرا در این باب و نیز تحلیل برخی اندیشه‌های دیگر او در این راستا، به نتیجهٔ دیگری حاصل می‌شود. توضیح بیشتر آن که، فاعلیت بالصناعة در نظر او نحوهٔ وجود انسان، مظهری از خلافت الهی انسان و فرصتی برای تعالی و شکوفایی اوست؛ تعابیری از ملّاصدرا مانند «عمارت نشأتین» نیز مؤیدِ چنین مطلبی است. (همان، ۱۳۶۷: ج ۱: ۲۰) عمران نشئهٔ دنیوی مظهری از خلافت انسان در بعد ظاهری و عمارت نشئه آخرت مظهری از خلافت او در باطن است. بنابراین، تعامل انسان با طبیعت، صرفاً برای رفع نیازهای مادی نیست، بلکه باید بستری برای رشد معنوی و آبادانی دو سرای آدمی باشد. [۱۳] علاوه بر این، در نظام فکریِ ملّاصدرا سخن از نوع دیگری از فاعلیت انسان با عنوان «فاعلیت بالمُحبة»[۱۴] است. از نظر او، اظهارِ

---

[۱۱]. با هر امر و شیء‌ای از جمله زیبایی می‌توان به نحو وجودی مواجه شد و یا به نحوموجودبینانه؛ می‌توان تعاملی با حقیقت آن داشت یا تعاملی ابزارانگارانه.

[۱۲]. توجه به چنین اصطلاحی یعنی «فاعل بالصناعة» را از استاد امامی جمعه وام دارم.

[۱۳]. در نوشتار دیگر با توجّه به اندیشهٔ ملّاصدرا تبیین کرده‌ایم؛ خلیفهٔ خداوند باید به چه نحو با محیط‌زیست تعامل کند تا عمران دنیایش، سعادت کامل او را رقم‌زند. تعمیر دنیا می‌بایست به نحوی باشد که بستری برای ظهور همه انوار الهی، رشد آدمی و اقامهٔ انواع عدالت گردد. همچنین در طی آن، انسان برازنده و عامل تحقق و پایداریِ وجود استخلافی آدمی شود؛ چراکه آدمی به دلیل «علّم آدم الاسماء کلها» (بقره، ۳۱) مظهر همهٔ اسماء الهی و خلیفهٔ خدا در زمین است. خلیفه نیز باید واجد همهٔ صفات الهی باشد؛ یعنی اگر خلیفهٔ خداست، باید صفات مستخلف‌عنه از جمله حفظ و مراعات را نیز داشته‌باشد؛ (ملاصدرا، ۱۳۶۳: ۲۰۶) و آینه، آیت خدا و متخلّق به اخلاق الهی گردد. او در ابتدای کتاب اسفار، این تشبه به خداوند را همان غایت فلسفه می‌گوید (ملاصدرا، ۱۳۶۸، ج ۱: ۲۰ و ۲۱).

[۱۴]. در ادامهٔ تحقیق حاضر، در این‌باره به تفصیل سخن‌گفته‌ایم.

صنایعِ صنّاع را برآمدهٔ از محبّت ایشان است (همان، ۱۳۶۷: ج ۷: ۱۶۵). حاصل سخن آن که، فاعلیت‌بالصناعة اولاً در ذیل فاعلیت بالمحبة محقق می‌شود و صرف اشاره به صنعت و صنعتگری انسان دلیلی بر ارزش ابزاری و توقف در نگاه ابزارگونه به طبیعت در حکمت متعالیه نیست. [۱۵] ثانیاً فاعلیت بالصناعة تنها به یک صورت محقق‌نمی‌شود و به انواع و انحاء مختلف می‌تواند به منصه ظهور برسد؛ برای نمونه، اگر محبت برآمدهٔ از نفس انسانی باشد، به نوعی به منصه ظهور می‌رسد و اگر برآمدهٔ از معرفت و حکمت الهی باشد به نوع دیگر.

منفعت طبیعت

همهٔ موجودات در ارتباط عِلّی معلولی خود، نیازهای مادّی یکدیگر را پوشش‌می‌دهند و خداوند به انسان و سایر موجودات عالم، حق بهره‌برداری از طبیعت برای تامین نیازهای خود را داده‌است (همان، ۱۳۹۴: ۱۹۱). چنانکه در فلسفهٔ خلقت سایر موجوداتِ غیرانسانی به دو مورد اشاره شده‌است؛ «انتفاع انسان از آن‌ها و به خدمت گرفتن‌شان» و «مهمل‌نشدنِ اضافه موادی که خالص و برگزیدهٔ آن در تکوّن انسان صرف‌شده» (همان، ۱۳۸۱: ج ۲: ۴۵۶ و ۴۵۷). ملّاصدرا با بیانِ آیات (یس: ۷۱)، (نحل: ۱۰ و ۸۱) و (فاطر: ۱۲) به انتفاع از حیوان، نبات و جماد اشاره می‌کند و ضمن اباحهٔ انتفاع از همهٔ آنچه در آسمان و زمین است، این انتفاع را در حیطهٔ دین[۱۶] و دنیا[۱۷] قرارمی‌دهد که خود دلیلی بر فضیلت انسان است (همان، ۱۳۶۶ الف: ج ۲: ۲۷۴).

پس از نظر ملّاصدرا، اصلِ انتفاع و بهره‌برداری از زمین برای ادامهٔ حیات انسانی امری ضروری است و منافع آن‌ها را نیز برای انسان برمی‌شمارد. هرچند در ابتدای امر، توجّه به منافع طبیعت، می‌تواند مؤیدِ نگاه ابزاری به محیط‌زیست باشد، امّا با تحلیل دقیق‌تر اولاً، ملّاصدرا تنها به منافع دنیوی اشاره‌نمی‌کند و در منافع دنیایی منحصرنمی‌شود؛ این در حالی است که توجهِ صرف به منافع مادی و اقتصادی یکی از مؤلفه‌های ارزش ابزاری است.

ثانیاً، حتی در بحث انتفاع دنیایی نیز هر چند مسألهٔ منفعت درمیان‌است، امّا انتفاع مانند یک ظرف خالی و خنثی است که متعلَق آن، مشخص کنندهٔ وضعیت است. از نظر ملّاصدرا مطلوب عظیم و مقصود نهایی قرب الی الله است. از این‌رو، منافع دنیایی نیز به عنوان مقاصد نهایی و به خودی خود مد نظر نیستند، بلکه خود، ذیل مقصود دیگری همچون نفع اخروی و حتی قرب الی الله رنگ‌می‌گیرند.

---

[۱۵]. هر چند ملّاصدرا به عنوان یک فیلسوف و فلسلفهٔ او به عنوان یک فلسفه زنده به اقتضائات زمانهٔ خود از جمله به صنعت و تکنیک، توجه کرده‌است و تحلیل وجودی نیز از آن‌ها ارائه داده‌است (امامی جمعه، ۱۴۰۳: ۲۱۲ تا ۲۱۴))، اما این بحث با هویت‌ابزارسازِ بشر امروز و تکنولوژی و ارزش ابزاری طبیعت بسیار فاصله دارد. بشر امروز، خادم و مستخدم و کاشف طبیعت ولو با ابزار نیست، بلکه بشر امروز بازجوی طبیعت شده‌است. (اصطلاح بازجوی طبیعت را از استاد طالب زاده وام دارم)

[۱۶]. برای تفکّر در آن‌ها و تدبر در آیاتِ ارض و سماء و عجائب آفرینش.

[۱۷]. برای مصالح بدن‌های ما و برای قوی شدن بر طاعات.

این نگاه فاقِد برخی مؤلفه‌های ارزش ابزاری است، مؤلفه‌های چون «صرفاً مبتنی بر سودآوری اقتصادی بودن»[۱۸].

ثالثاً، توجه به اصل و اساس نیز راه‌گشاست؛ این که آیا در اندیشهٔ ملّاصدرا اساس، نفع و منفعت است و یا محبت؟ اساس در عالمی که ملّاصدرا در آن سخن می‌گوید بر محبت است، چنانچه او انسان را نیز فاعل بالمحبة می‌داند و بسیاری از مباحث را در جلد هفتم اسفار با محوریت عشق و محبت معنامی‌کند. در این صورت، غایت اصلی، قله، بسترِ همه امور، محبتی است که به تعبیر ملاصدرا، رفیق وجود است (ملّاصدرا، ۱۳۶۸: ۳۴۰)، و در دامنهٔ آن، نفع و انتفاع نیز معنادار خواهد[۱۹]. و این با ارزش ابزاری بسیار فاصله دارد.

انسان و جهان[۲۰]

در فلسفهٔ ملّاصدرا، انسان کامل نقشی محوری در نظام هستی ایفامی‌کند و هستی، حیات و ارزشِ همه چیز از جمله طبیعت به انسان کامل است. انسان کامل «روح عالم» است و بدون وجود انسان کامل، عالم مادّی و به‌مثابهٔ جسدی بی‌روح خواهدبود. به بیان دیگر، صرفا وجود داشته، امّا فاقدِ ارزش مازاد و افزوده‌ای است که با وجود انسان کامل به آن عطامی‌شود (ملّاصدرا، ۱۳۶۶ الف: ج ۲: ۳۶۵ تا ۳۶۸). با وجود انسان کامل، این عالم جان‌می‌گیرد و معنا و غایتی پیدا می‌کند.

در نگاه اول، ممکن است تصور شود که انسان از طبیعت برای رفع نیازها و خواسته‌های خود بهره‌برداری می‌کند، امّا بر مبنای بیانات ملّاصدرا، با نفی برخی مؤلفه‌ها و نیز برخی لوازم ارزش ابزاری، این نگاه مردودمی‌شود. چنانکه بیان شد، بر مبنای حکمت متعالیه، انسان در تعامل با محیط‌زیست، صرفاً به دنبال بهره‌برداری از آن نیست، بلکه به دنبال تعالی و کمال خود و جهان هستی است.

آن چه تحت عنوان موجود ارزش‌گذار در مؤلفه‌های ارزش ابزاری مطرح‌می‌شود، به نوعی از ارزش‌گذاری جعلی، ذهنی و اعتباری اشاره‌دارد، و این با بیانِ ملّاصدرا در حیات جهان هستی و طبیعت در پرتوی حیات انسان کامل، متفاوت است. آن چه ملّاصدرا به میان‌می‌آورد، امری وجودی، عینی و غیراعتباری است.

---

[۱۸]. اگر تقسیم ابتدایی ارزش به ارزش ذاتی و ابزاری حصری عقلی باشد، با نفی ارزش ابزاری، ارزش ذاتی اثبات‌می‌شود؛ و اگر حصر این تقسیم عقلی نباشد، نمی‌توان با نفی ارزش ابزاری، ارزش ذاتی را مستقیماً اثبات‌کرد و باید در جست‌وجوی قسیم دیگری برای این دو بود.

[۱۹]. این معناداری با صبغهٔ محبت است و نه به نحو مستقل و جداافُتاده.

[۲۰]. در ابتدای این بخش بیان شد که از دو منظر می‌توان در جست‌وجوی شواهد و دلایل بود؛ منظر طبیعت ومنظر انسان. هر یک از این دو منظر به نحوی آینه هم هستند و از هر یک می‌شود به دیگری منتقل شد. برای مثال «خلق عالم برای انسان» آینه‌ای است برای تعبیرِ «انسان، مقصود عالم». این مسأله تقریباً در تمام شواهد جریان دارد، امّا هم به دلیل این که با بیان یک وجه از مسأله مقصودِ نوشتار حاصل می‌شود و همچنین به دلیلِ ظرفیت محدود مقاله، از اطاله کلام و آوردن همهٔ توضیحات خودداری کردیم.

همانگونه که در قبل اشاره شد، چنان‌که پیش‌تر بیان شد، توجه به مسئلهٔ توحید و شناخت حضرت حق به‌عنوان اصل و یگانه ارزش هستی، امری بنیادین است. این دیدگاه، وجه تمایز اساسی میان اومانیسم و اندیشهٔ خلافت‌اللهی در میراث حکمی ما به شمار می‌آید. در این چارچوب، ارزش عالم ناشی از تجلّی وجود حق تعالی در عالم مادّه بوده و نظم و سامان آن به انسانِ کامل وابسته‌است.

ملّاصدرا غایت و مقصود اصلی از همهٔ خلائق را انسان می‌داند (همان، ۱۳۶۶ الف: ج ۱: ۱۰۲؛ همان، ۱۳۸۱: ج ۲: ۴۵۷). منظور از انسان در نگاه او، انسان حقیقی است و نه صوری. این تعابیر در بدو امر، ذهن خواننده را به سمت ارزش ابزاری سوق‌می‌دهد. باید دید که مقصود از این عبارت چیست؟

اول آن که، اصل این مقام برای انسان کامل است که همهٔ عالم برای او خلق‌شده‌است و سایر انسان‌ها نیز به اندازهٔ سعه و وجودی خویش بهره‌ای از این مقام دارند؛ «انسان کامل مانند خورشیدی است و سایر انسان‌ها مانند پرتویی از او» (ملّاصدرا، ۱۳۶۶ الف: ج ۱: ۱۰۲). غایت عالم یعنی معرفت حق، تنها در بندهٔ مؤمن و عارف ربانی به‌تحقق‌می‌رسد (ملّاصدرا، ۱۳۶۲: ۷۲)؛ پس می‌توان گفت هدف نهایی ایجاد عالم، عارف ربانی است که معرفت خدا در قلب او نشسته‌است. بنابراین مقصود از انسان در اینجا هر انسانی نیست.

دوم آن که، اقتضای رحمت رحمانی و حکمت خداوند آن است که هر چه را به مقدار استعداد آنچه شایسته آن است به هستی و وجود می‌رساند؛ و حقی از حقوق سایر موجودات از جانب خداوند فوت‌نمی‌شود (ملّاصدرا ۱۳۸۱: ج ۲: ۴۵۶ و ۴۵۷). و این تبیینِ دیگر، از چرایی خلقت موجودات است و نشان‌می‌دهد که سایر موجودات به خودی خود، می‌توانند به نحوی حائزِ ارزش ذاتی باشند.

با توجّه به مقام خلیفة اللهی انسان و ریشه‌داشتنِ بایدها در هست‌ها، نتایج دیگری از این متون می‌توان‌استنباط کرد. وقتی اقتضای خدای حکیم رحمن چنین چیزی است، انسان نیز باید در ساحت زیست حکیمانه و رحمانی، با مخلوقات از جمله مصادیق محیط‌زیست تعامل کند و تجلی‌گرِ اسم حکیم و رحمانیت خداوند باشد. این نوع تعامل، درواقع، فرایند تکوین و تربیت شخصیت انسانی را در دو ساحت دنیا و آخرت سامان می‌بخشد. در نظام حکمت الهی، انسان موجودی است که هویت و کمال او در نسبت و تعامل با جهان آفرینش معنا می‌یابد. از این‌رو، چگونگی بهره‌برداری و انتفاع انسان از طبیعت، صرفاً یک عمل زیست‌محیطی نیست، بلکه نمودار کیفیت و میزان تحقق صفات الهی و مقام خلیفه اللهی در وجود اوست. بهره‌مندی از طبیعت، آنگاه که بر مبنای زیست حکیمانه و رحمانی صورت گیرد، تجلی رحمت و حکمت الهی در ساحت انسانی به شمار می‌آید و انسان را به مقام خلیفةاللهی نزدیک‌تر می‌سازد. تعامل انسان با مخلوقات باید نمایانگر عقلانیت، فطرت و فاعلیت بالمحبّة او باشد. در مقابل، هرگونه نگاه ابزاری به طبیعت که آن را صرفاً وسیله‌ای برای تحصیل منافع شخصی و نفسانی تلقی کند، با ذات انسانِ خلیفةالله تعارض دارد. نگاه ابزارانگارانه به طبیعت، موجب تشدید نفسانیت و دوری انسان از مقام عقلانی و خلافت اللهی‌اش می‌گردد که در منظومهٔ حکمت متعالیه تایید نمی‌شود.

تسخیر طبیعت

در آثار ملّاصدرا از تسخیر طیف وسیعی از موجودات برای انسان بحث‌شده‌است؛ زمین و آسمان، گیاه و حیوان و جماد. چنین مسأله‌ای در نگاه اول ممکن است تداعی‌کننده ارزش ابزاری و نگاه ابزاری به محیط زیست باشد. گویی انسان صرفاً موجوداتی را در اختیار دارد تا از آن‌ها برای رفع نیازها و خواسته‌های خود بهره‌برداری‌کند. اما ملّاصدرا برای تبیینِ مفهوم مسخرّات، آن‌ها را به دو قسم حقیقی و غیرحقیقی تقسیم‌می‌کند. مسخرات غیرحقیقی به دستهٔ ادنی (تسخیر طبیعت برای انسان)، اوسط (تسخیر قوای نباتی برای انسان) و اعلی (تسخیر ملکوتِ حواس، ملک اعضای آن‌ها و مشاعر باطنی برای انس انسان) تقسیم‌می‌شوند. همهٔ این‌ها تحت کنترل دو قوهٔ عاقله و عامله هستند و جنود باطنی (مانند قوی و مشاعر) قابلیت تخلف از حکم عقل را دارند (ملّاصدرا، بی‌تا: ۲۸۹ تا ۲۹۱)

بنابراین، باید توجّه داشت که آن تعاملی که انسان با مسخرات ادنی دارد، به شدت گره‌خورده به مسخرات اعلای خودش است؛ اگر به حکم عقل باشد، برون‌داد و تعاملی حکیمانه با طبیعت خواهد داشت و اگر از آن تخلف‌کند، تعامل حکیمانه را به صحنه نمی‌آورد. آنچه باعث تعامل منفعت‌طلبانه با طبیعت می‌شود، آموزه یا باور تسخیر طبیعت برای انسان نیست؛ به بیان دیگر، مسخَر بودن طبیعت برای انسان به معنای سلطهٔ انسان بر آن‌ها و ارزش ابزاری طبیعت نیست. بلکه باید به سایر مسخرات انسان و ارتباط آن‌ها با هم نیز توجه کرد. نوع تعامل انسان با محیط‌زیست مبتنی بر درونیات او و انعکاسی از تعامل او با مسخرات اعلای خود است. به عبارت دیگر، نوع نگاه و رویکرد انسان به طبیعت، متأثر از درونیات و نفس او است. اگر حاکمیت با عقل باشد و انسان در مشاعرِ باطنیِ خودش، ذیلِ نور عقل قراربگیرد، مسخر بودنِ طبیعت، برای او رهزن نمی‌شود. و اگر با حکم عقل مخالفت‌کند، هم تعالی خود و هم توازن طبیعت را مختل‌می‌کند.

نیابت انسان از خدا در تصرف، سرپرستی، ایجاد، حفظ و رعایت است (همان، ۱۳۶۳: ۲۰۶). انسان حقِ تصرّف در امور طبیعی را دارد، بلکه نحوهٔ وجود او و طبیعت، مقتضی تصرّف است. خلافت انسان صرفاً به تصرف و بهره‌برداری از طبیعت محدودنمی‌شود، بلکه حفظ و رعایت آن و تجلی سایر صفات الهی در تعامل انسان با محیط‌زیست را نیز شامل‌می‌شود. پس، رابطهٔ انسان با محیط زیست باید مبتنی بر مراقبت و پرهیز از چپاول و تخریب بی‌رویه باشد. در پرتو این رویکرد، عمران دنیا به بستر مناسبی برای سیر الی الله انسان تبدیل و حقیقت وجود استخلافی او حفظ و متجلی می‌شود.

با بررسی مفهوم مسخرّات و تبیین تعهدات انسان در قبال محیط‌زیست در اندیشهٔ ملّاصدرا، می‌توان به نفی ارزش ابزاری طبیعت در فلسفه او رسید. ملّاصدرا با طرح مفهوم مسخرّات و تبیین رابطهٔ انسان با محیط زیست بر اساس تعامل او با مسخرات اعلای خود، به ما نشان‌می‌دهد که نگاه به طبیعت صرفاً از منظر ابزاری و بهره‌برداری، ناقص و نارساست. اگرچه نفی ارزش ابزاری به تنهایی کافی نیست تا ارزش ذاتی طبیعت اثبات‌شود، امّا این نقد نشان‌دهندهٔ وجودِ دیدگاهی فراتر از دوگانه «ذاتی» و «ابزاری» در فلسفه ملّاصدرا است، نظرگاهی که از آنجا به عالم و انسان نگاه‌می‌کند.

همچنین، در اینجا می‌توان به مالکیت مطلق اشاره کرد. این که نگاه صرفاً اقتصادی و مادی و منفعت‌طلبی بر مبنای انگارهٔ مالکیت مطلق به‌وجودمی‌آید؛ یعنی باید مالک علی الاطلاق امور باشد تا بتواند به این سو حرکت‌کند. چنانکه ملّاصدرا بیان‌می‌کند که تنها مالک هر شیءای، متصرف در آن است و تنها آن که ذات شیء برای اوست می‌تواند به هر نحو که می‌خواهد در آن تصرف کند. او در موارد متعدد نیز بیان‌می‌کند که آن که موجد شیء است، حقیقتا مالک آن شیء می‌گردد؛ «فلو لم یکن الباري موجدا للکل لم یکن مالکا للبعض بالحقیقة.» (همان، ۱۳۶۶ الف: ج ۶: ۱۵۱) بنابر حکمت متعالیه، مالک‌علی‌الاطلاق همهٔ موجودات اعم از انسان و سایر موجودات خداوند است. «و انّ کل العالمین ملکه و لیس في العالم إله سواه» (همان: ج ۱: ۱۷۰). بنابراین می‌توان‌گفت، انسانی که موجد محیط‌زیست نیست، مالک مطلق محیط‌زیست نیست تا بخواهد فاعل مطلق باشد؛ و هرگونه تعامل و تصرفی را در محیط‌زیست داشته‌باشد. در اندیشهٔ متعالیه، همه چیز ملک طلق خداست و تصرفات انسان نیز باید بر اساس دستورات همان مالک مطلق و با توجّه به اهداف غایی و ذاتیِ هر موجودی باشد و نه تعامل و تصرفی سلطه‌گرانه. انسان متعالی صدرایی در ارتباط خود با مصادیق محیط‌زیست، هویت عبدی و فقر ذاتی خویش را عیان‌کند. نگاه صرفاً اقتصادی و منفعت‌طلبانه از شعب نفس امّاره و جنود جهل انسان است. انسان صدرایی که باید هویت فقری خود را به منصه ظهور برساند، نمی‌تواند با چنین نگاهی به محیط‌زیست تعامل‌کند و محیط‌زیست را دارای چنین ارزشی بداند.

قدرت، علم، حکمت

به طور کلّی می‌توان از دو نوع توجّه و اراده سخن گفت؛ توجّه و اراده معطوف به قدرت؛ توجّه و اراده معطوف به حقیقت (مصلح، ۱۳۹۹: ۱۱). توجه و اراده معطوف به قدرت، انسان را در نقطه‌ای قرار می‌دهد که او به سمت هویت ابزارساز منتقل خواهد شد و پس از مواجههٔ با بحران محیط‌زیست به دنبال اثباتِ ارزش ذاتی محیط‌زیست خواهد بود. بنابراین، این دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری در نقطه و توجه معطوف به قدرت پدید آمده‌است. در چنین منظری، حتی علمِ شخص هم به استخدام قدرت درمی‌آید. چنین شخصی نمی‌تواند از مغز محبت به عالم نگاه کند، چرا که منظرِ خودش را منفعت قرار داده‌است. این نگاه می‌تواند تا بدان‌جا پیش رود که حتی داشتن ارزش ابزاری را پایهٔ همان ارزش ذاتی تلقی کند. (Robert, 2005: 43) اگر انسان در نقطه و مرکز و جایی بایستد که معطوف به حقیقت باشد، اساسا از این دوگانه آزاد می‌شود. در چنین رویکردی وجهِ همّتِ او حقیقت خواهد بود. در فلسفهٔ صدرایی، علم و قدرت وقتی متناسب با شأن و جایگاه انسان هستند که در ذیل نور حکمت قرار بگیرند (ملّاصدرا، ۱۳۸۹: ۱۸۴ و ۲۳۵؛ همان، ۱۳۶۶ الف: ۹۴). حکمت، حقیقت، محبت و وجود به طور ویژه با هم مرتبط هستند. بنابراین، از منظر ملاصدرا نیز قدرت مطرح است، امّا در ذیل نور حکمت؛ این امر با آن که سلطان حضور و نقطهٔ توجه فرد قدرت است متفاوت است؛ چنین شخصی اگر حقیقتی را هم بخواهد، به خاطر قدرت می‌خواهد. آن کسی که منظر و محور امور خود را حکمت، وجودبینی و

محبّت قرار داده به همه چیز از مغز محبت نگاه می‌کند و نه با سلطهٔ قدرت. و لذا در چنین تعاملی، دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری منتفی می‌شود و باید به دنبال نوعی دیگر از ارزش بود.

نتایج

با تحلیل و تفسیر آراء و اندیشه‌های ملّاصدرا می‌توان به درک عمیق‌تر از جایگاه و ارزش محیط‌زیست دست‌یافت. آرا و نگاه ملّاصدرا به ارزش ابزاری محیط زیست منجر نمی‌شود؛ و نیز آنچنان که برخی گفته‌اند نمی‌توان ارزش وجودی را تعبیر دیگر و یا مؤید ارزش ذاتیِ طبیعت دانست. و نیز از مواردی مانند فاعلیت بالصناعه بودن انسان را نمی‌توان به ارزش ابزاری طبیعت را از نگاه ملاصدرا نتیجه گرفت. هرچند نظام سازوار حکمت صدرایی می‌تواند به پرسش قدیمیِ «ارزش ذاتی یا ابزاری محیط زیست؟» پاسخ دهد، امّا درواقع، در تعامل وجودی و با ذکر پارامترهایی چون نگاه آیت بینانه، فاعلیت بالمحبه و همراه بودن محبت و وجود در حکمت صدرایی، دوگانه‌ها و تقابل‌های برخاسته از نگاه موجودبینانه و معطوف به قدرت (مانند ارزش ذاتی و ابزاری) مطرح‌نمی‌شود و تعامل انسان با طبیعت و طرح ارزش‌های زیست محیطی به نحو وجودی، معطوف به حقیقت و در پرتویِ یگانگی و اتحاد مطرح می‌گردد. ملّاصدرا با ارائهٔ نگاهی فراتر از دوگانهٔ ارزش ذاتی و ابزاری، جایگاه دیگری از محیط‌زیست در نظام هستی ارائه‌می‌دهد. به تعبیر دیگر، ارزش‌های دیگری از طبیعت که حکایت‌گر بهتری از نگاه ملّاصدرا به این مسأله خواهدبود، ارزش‌هایی چون ارزش وجودی، ارزش سلوکی، ارزشی به‌مثابهٔ یک راه و طریق، ارزش آیتی. ملّاصدرا با ارائهٔ نگاه واقع‌بینانه به زمین و آسمان، آن‌ها را بریدهٔ از هم نمی‌پندارد و برای حفظ طبیعت، پای انسان را از زمین جدانمی‌کند. در نگاه حکمت صدرایی، برای تعامل متعالی با طبیعت، نیازی به نفی سه گانهٔ خدا، انسان و سایر مخلوقات به بهانه ارزش ذاتیِ محیط‌زیست نیست؛ بلکه انسان می‌تواند واجد نگاهی و چشم آیت‌بین، موحدانه و محبانه و حکیمانه شود و از مغز حقیقت، محبت با طبیعت و حتی صنعت (که نمایان‌گر علم و قدرت است) تعامل‌کند؛ محبتی الهی و بریده از نگاه ابزارانگارانه و سلطه‌گرانهٔ به طبیعت.

منابع

قرآن کریم. قم: موسسه چاپ و نشر الهادی.

احمد الخشن، حسین (۱۳۹۵). اسلام و محیطزیست. ترجمهٔ حمیدرضا شیخی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

امامی جمعه، سید مهدی (۱۴۰۳). درآمدی بر فلسفه اجتماعی حکمت متعالیه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

انیل، جان؛ الاند، آلان و لایت، آندری (۱۳۹۶). ارزش‌های زیست‌محیطی. ترجمهٔ عیسی پیری. تهران: تیسا.

بنسون، جان (۱۳۸۲). اخلاق محیطزیست. ترجمهٔ عبدالحسین وهاب‌زاده. مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی.

پارساپور، زهرا (۱۴۰۰). اخلاق زمین (نقد متون عرفانی ادبی با رویکرد زیست‌محیطی). قم: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

حجازی، سید علی‌رضا (۱۳۸۷). عصر مهدویت و محیطزیست. انتظار موعود، ۸ (۲۴)، ۱۷۱-۱۹۷.

شیرازی، صدرالدین (۱۳۸۹). اسرار الآیات و أنوار البینات. تحقیق و تصحیحِ محمدعلی جاودان. تهران: بنیاد حکمت صدرا.

ـــــــ (۱۳۶۳). اسرار الآیات. ترجمه و تعلیقِ محمد خواجوی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

ـــــــ (۱۳۶۲)، تفسیر آیهٔ نور، ترجمه و تصحیح و تعلیقِ محمد خواجوی. تهران: مولی.

ـــــــ (۱۳۶۶ الف). تفسیر القرآن الکریم. قم: بیدار.

ـــــــ (بی‌تا). الرسائل. قم: مکتبة مصطفوی.

ـــــــ (۱۳۶۶ ب). شرح اصول کافی. نوشتهٔ محمدبن‌یعقوب کلینی. تصحیحِ محمدخواجوی. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگ (پژوهشگاه).

ـــــــ (۱۳۶۰)، الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة، تصحیح جلال الدین آشتیانی و با حواشی هادی بن مهدی سبزواری. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

ـــــــ (۱۳۶۸). الحکمة المتعالیة في الأسفار العقلیة الأربعة. بیروت: داراحیاءالتراث‌العربی.

ـــــــ (۱۳۸۱). المبدأ و المعاد. تصحیح، تحقیق و مقدمهٔ محمد ذبیحی و جعفر شاه‌نظری. ۲ جلد. تهران: بنیاد حکمت صدرا.

غفاری، ابولحسن (۱۳۹۸). تجرد نفوس گیاهی و حیوانی در حکمت اسلامی و برآیند آن در فلسفه محیطزیست. قبسات، ۲۴ (۹۱)، ۹۷-۱۲۹.

فهیمی، عزیزالله؛ مشهدی، علی (۱۳۸۸). ارزش ذاتی و ارزش ابزاری در فلسفه محیطزیست: (از رویکردهای فلسفی تا راهبردهای حقوقی). پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۱۱ (۱)، ۱۹۵-۲۱۶. 10.22091/pfk.2009.191

کاظمی، رؤیا؛ آل‌بویه، علی‌رضا (۱۴۰۰). ارزش ذاتی فرزندآوری از منظر اخلاقی. اخلاق پژوهی، ۴ (۱)، ۴۸-۲۷. 10.22108/mph.2024.140284.1541

کریمیان صیقلانی، علی (۱۳۹۴). اخلاق زیست‌محیطی در حکمت اسلامی. تهران: امیرکبیر.

مصطفی‌پور، محمدرضا (۱۳۹۱). ارزش ذاتی طبیعت در نگاه صدرالمتألهین شیرازی. حکمت اسراء، ۴ (۲)، ۱۳۰-۱۱۳.

مصلح، علی اصغر (۱۳۹۹). حقیقت و قدرت. تهران: نی.

یزدانپناه، سید یدالله (۱۳۹۹). مختصات حکمت متعالیه، رضا درگاهی‌فر. تهران: آل‌احمد.

یوسفی کوپائی، هما؛ ایزدی، جنان (۱۴۰۳). نگاه آیت‌بین به طبیعت و نقش آن در سلوک و تعالی انسان از منظر ملّاصدرا. دوفصلنامهٔ متافیزیک، ۱۶ (۳۸)، ۱۴۳-۱۵۸. 10.22108/mph.2024.140284.1541

References

The Holy Qur’an. Qom: Al-Hadi Printing and Publishing Institute. (in Arabic)

Ahmad al-Khashan, Hussein (2016). Islam and the Environment. Translated by Hamidreza Sheikhi. Mashhad: Islamic Research Foundation. (in Persian)

Anil, John; Alland, Alan,& Light, Andre (2017). Environmental Values. Translated by Issa Piri. Tehran: Tisa. (in Persian)

Benson, John (2003). Environmental Ethics. Translated by Abdolhossein Vahabzadeh. Mashhad: Jahad Daneshgahi Press. (in Persian)

Deplazes-Zemp, Anna (2024) Beyond Intrinsic and Instrumental: ThirdCategory Value in Environmental Ethics and Environmental Policy, Ethics, Policy& Environment. Vol 2 (27) , 166-188. https://doi.org/10.1080/21550085.2023.2166341 (In English(

Emami Jomeh, Seyyed Mehdi (2024). An Introduction to the Social Philosophy of the Transcendent Theosophy. Qom: Research Institute of Islamic Culture and Thought. (in Persian)

Fahimi, Azizollah; Mashhadi, Ali (2009). Intrinsic Value and Instrumental Value in Environmental Philosophy: From Philosophical Approaches to Legal Strategies. Philosophical and Theological Inquiries. 11 (1) , 195-216. 10.22091/pfk.2009.191. (in Persian)

Ghaffari, Abolhassan (2019). The Immateriality of Vegetal and Animal Souls in Islamic Wisdom and Its Outcome in Environmental Philosophy. Qabasat. 24 (91) , 97-129. (in Persian)

Hezari, Seyyed Alireza (2008). The Era of Mahdism and the Environment. *Intizar al-Maw'ud* (Waiting for the Promised One). 8 (24) , 171-197. (in Persian)

Karimian Sayghalani, Ali (2015). Environmental Ethics in Islamic Wisdom. Tehran: Amirkabir. (in Persian)

Kazemi, Roya; Al-Bouyeh, Alireza (2021). The Intrinsic Value of Procreation from a Moral Perspective. Ethics Research. 4 (1). 10.22108/mph.2024.140284.1541. (in Persian)

Mostafapour, Mohammadreza (2012). »The Intrinsic Value of Nature in the View of Mulla Sadra Shirazi «.Hikmat-e Isrā (Wisdom of Illumination). 4 (2) , 113-130. (in Persian)

Mosleh, Ali Asghar (2020). Truth and Power. Tehran: Ney. (in Persian)

Parsapour, Zahra (2021). Earth Ethics (A Critique of Mystical Literary Texts with an Environmental Approach). Qom: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)

Shirazi, Mulla Sadra (2010). Asrar al-Ayat wa Anwar al-Bayyināt (The Secrets of Signs and the Lights of Evidence). Investigated and edited by Mohammad Ali Javad. Tehran: Sadra Wisdom Foundation. (in Persian)

----- (1981). Al-Mabda' wa al-Ma'ād (The Origin and the Return). Edited, investigated, and introduced by Mohammad Zabihi and Jafar Shahnazari. 2 Vols. Tehran: Sadra Wisdom Foundation. (in Arabic)

----- (1983). Tafsir Ayat al-Nur (Exegesis of the Verse of Light). Translated, edited, and commented by Mohammad Khajavi. Tehran: Mowlā. (in Arabic)

----- (1984). Asrar al-Ayat. Translated and commented by Mohammad Khajavi. Tehran: Institute for Cultural Research and Studies. (in Arabic)

----- (1987A). Tafsir al-Qur'an al-Karim (Exegesis of the Holy Qur'an). Qom: Bidar. (in Arabic)

----- (1987B]). Sharh Usul al-Kafi (Commentary on the Fundamentals of Al-Kafi) , based on the narration of Muhammad ibn Ya'qub al-Kulayni. Edited by Mohammad Khajavi. Tehran: Institute for Cultural Research and Studies (Research Institute). (in Arabic)

----- (1989). Al-Hikmah al-Muta'āliyah fī al-Asfār al-'Aqliyyah al-Arba'ah (The Transcendent Philosophy in the Four Intellectual Journeys). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (in Arabic)

----- (2002). Al-Mabda' wa al-Ma'ād (The Origin and the Return). Edited, investigated, and introduced by Mohammad Zabihi and Jafar Shahnazari. 2 Vols. Tehran: Sadra Wisdom Foundation. (in Arabic)

----- (n. d.). Al-Rasā'il (The Epistles). Qom: Maktabah Mustafavi. (in Arabic)

Robert, Elliot (2005). Instrumental value in nature as a basis for the intrinsic value of nature as a whole. Environmental Ethics 27 (1): 43-56. (In English(

Yazdanpanah, Seyyed Yadollah (2020). Coordinates of Transcendent Theosophy. By Reza Dargahifar. Tehran: Al-Ahmad. (in Persian)

Yusofi Kopayi, Homa; Izadi, Janan (2024). The Sign-Based View of Nature and Its Role in Human Spiritual Wayfaring and Perfection from Mullā Ṣadrā's Perspective. *Biannual Journal of Metaphysics*. 16 (38) , 143-158. 10.22108/mph.2024.140284.1541. (in Persian)